

<https://doi.org/10.30563/turklad.1318704>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 22.06.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 17.11.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

İbrahimov, E. (2023). Müstəqillik Dövrü Özbəkistan Respublikasında Dil Siyasəti. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 179-188.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ ÖZBƏKİSTAN RESPUBLİKASINDA DİL SİYASƏTİ
Language policy in the republic of uzbekistan in the period of independence
Elçin İBRAHİMOV¹

Xülasə

Dil siyasəti dövlətlərin dil və milli kimliyi formalaşdırmaq, gücləndirmək və inkişaf etdirmək məqsədilə gerçəkləşdirdiyi dilplanlaşdırma fəaliyyətinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Dil siyasəti dövlətçilik siyasəti olaraq millətlərarası ünsiyyəti təmin edən effektiv vasitə kimi qiymətləndirilə bilər. Dil siyasəti hər dövlətdə və cəmiyyətdə fərqli şəkildə həyata keçirilir. Bu fərqli şəkildə həyata keçirilmənin əsas səbəbi hər dövlətin fərqli etnik quruluşu sahib olmasıdır.

Özbəkistanda dil siyasətinin digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə müqayisədə daha nikbin inkişaf etdiyini söyləyə bilərik. Özbəkistan Prezidenti Ş. Mirziyoyevin 21 oktyabr 2019-cu ildə “Özbək dilinin dövlət dili kimi nüfuzunu və mövqeyini gücləndirmək barədə” tədbirlər planı haqqında fərmanı özbək dilinə dövlət tərəfindən verilən dəyərin göstəricisidir. Fərmanda dövlət dilinin qorunmasına, inkişaf etdirilməsinə və bu tədbirlər planından irəli gələn işlərin görülməsinə nəzarətin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi qeyd olunur.

Bu gün Özbəkistanda qarışıq bir əlifbadan istifadə olunur. 1993, 1995 və 2001-ci illərdəki əlifba dəyişiklikləri digər türk dilləri ilə yaxınlaşma baxımından uğursuz cəhdlərdir. Ancaq dövlətin 2019-cu ildə qəbul etdiyi Tədbirlər planında keçmişdə latın əlifbasına keçiddə baş verən xətalərin yenidən təkrarlanmaması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi xüsusi qeyd olunmuşdur.

Bu yazımızda Özbəkistanda müstəqillik dövründə həyata keçirilən dil siyasətindən bəhs edəcəyik.

Anahtar Kelimələr: : Dil Siyasəti, Müstəqillik Dövrü, Dil Planlaşdırma, Özbəkistanda Dil Siyasəti, Latın Əlifbasına Keçid

¹ Prof. Dr., Azərbaycan Dillər Universiteti, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezinin Müdüri

El-mek: elchinibrahimov85@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>

Abstract

Language policy emerged as a result of language planning activities carried out by states in order to form, strengthen and develop language and national identity. Language policy can be evaluated as an effective means of ensuring interethnic communication as a state policy. Language policy is implemented differently in every state and society. The main reason for this different implementation is that each state has a different ethnic structure.

We can say that the language policy in Uzbekistan is developing more optimistically than in other Central Asian countries. President of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev's decree dated October 21, 2019, connected to the plan "On strengthening the authority and position of the Uzbek language as the state language" is an indicator of the value the state attaches to the Uzbek language. In the decree, it is noted that the state will supervise the protection and development of the state language and the implementation of the works arising from this action plan.

Today, a mixed alphabet is used in Uzbekistan. The alphabet changes in 1993, 1995, and 2001 were unsuccessful attempts at rapprochement with other Turkic languages. However, in the action plan adopted by the state in 2019, it is specifically mentioned that additional measures should be taken in order to avoid repeating the mistakes that occurred in the transition to the Latin alphabet in the past.

In this article, we will talk about the language policy implemented in Uzbekistan during the period of independence.

Keywords: Language Policy, Independence Period, Language Planning, Language Policy in Uzbekistan, Transition to Latin Alphabet

1. Giriş

SSRİ-nin dağılmasından sonra qurulan müstəqil ölkələrin oxşar orta q xüsusiyyətlərindən biri də təxminən 70 il davam edən rus mədəniyyəti və kommunist fəlsəfəsinin tamamilə mənimsənilməməsi idi. Çünki rus mədəniyyəti bu xalqların milli-mədəni dəyərlərinə xor baxmış, kommunist model də yoxsul qalmalarına səbəb olmuşdu. Bu səbəbdən müstəqillik əldə edən kimi bazar iqtisadiyyatına keçidilər və öz mədəni dəyərləri çərçivəsində milli dövlətlərini yenidən qurmağa başladılar.

Yeni respublikaların bəzilərində dil siyasəti əsasən millətçilik konsepsiyasına əsaslanırdı (Azərbaycan, Türkmənistan). Bunun əsas səbəbi isə istər çarizm, istərsə də SSRİ dövründə həyata keçirilən millətlər siyasətinin mərkəzində yerli dillərin (ana dillərin) dayanması idi. Milli dillər məsələsi sovet dil siyasətinin “əsas vasitəsi” idi.

70 illik Sovet dövründə aparılan siyasətdə dil məsələsi elə həssas nöqtəyə çevrilmişdi ki, hələ İttifaq dağılmamışdan əvvəl bir neçə respublikalarda 1989-1990-ci illər arasında ard-arda dil haqqında qanunlar qəbul edildi. Estoniya (18 yanvar 1989), Azərbaycan (23 sentyabr 1989), Özbəkistan (21 oktyabr 1989) milli dillərini dövlət dili elan edən qərarlar çıxardılar. Milli dillərlə bağlı qanunların qəbul olunması bəzi ölkələrdə azsaylı xalqların narahatlığına səbəb olmuş, Gürcüstanda abxazlar, Latviyada rus və polyaklar, Moldovada qaqauzlar etiraz mitingləri keçirmiş və bu etirazlar vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi.

Müstəqillik qazanmış türk respublikaları təhsildə, elmdə, iqtisadiyyatda, ümumiyyətlə, bir çox sahələrdə dünya ilə inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoydu. Elm və texnologiyanın inkişafı və dünya xalqlarının qloballaşan mühitdə sürətlə inteqrasiya etməsi, eləcə də informasiya məkanının genişlənməsi şəraitində türk xalqlarının da ümumi bir dildə ünsiyyət məsələsi artıq zərurətə çevrildi.

Bu proseslər türkdilli xalqlar üçün yeni imkanların və əlaqələrin yaranmasına səbəb oldu. Ölkələr arasında elm, təhsil, iqtisadi əlaqələr sürətli inkişaf yoluna qədəm qoydu. Belə ki,

türk dün-yasının mədəniyyət nazirlərinin, incəsənət xadimlərinin və elm adamlarının iştirakı ilə müxtəlif mövzularda mütəmadi olaraq konfranslar, simpoziumlar təşkil edildi. Bu tədbirlərdə gündəmdə olan əsas məsələ türk xalqlarının ortaq ünsiyyət dili ilə bağlı idi. Lakin yüksək səviyyədə təşkil edilmiş tədbirlərdə iştirakçıların eyni tarixi məcrada formalaşan dilin fərqli dialektlərində ünsiyyət qurması bəzi hallarda müəyyən çətinliklərə və anlaşılmazlıqlara səbəb olur. Keçirilən konfranslarda türkdilli xalqlar arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması mövzuları hər zaman müzakirə obyektinə olub.

Sovet dağılından sonra müstəqil ölkələrin dil siyasəti Sovet dil siyasətinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Sovet dövründə rus dilinin və siyasətinin ciddi təsirinə məruz qalan milli kimlikləri canlandırmanın ən effektiv yollarından biri milli kimliklərə layiq olduğu dəyəri vermək idi. Müstəqillikdən sonrakı dil siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri ikidilliliyin milli dilləri sıradan çıxarıb tək dilliliyə çevrilməsinə dərhal müdaxilə etmək idi. 1989-1990-cı illərdə İttifaq respublikalarının hamısında milli dilləri ön plana çıxaran, bu dillərin funksionallığını artırmağı hədəf seçən və bilvasitə, yaxud bilavasitə rus dilinin sosioloji funksiyasını məhdudlaşdıran qərarlar qəbul olunmuşdur. Xüsusilə sosial və ictimai sahələrdə milli dillərin danışılmasını və bu sahələrdə işləyənlərin bu dilləri öyrənmələrini təşviq edən siyasət milli dillərə simvolik funksiya qazandırmaq hədəfini aşaraq iqtidarın fərqli etnik qruplara mənsub fərdlər arasında bölüşdürülməsi “təhdid”i daşıyırdı.

Bu cəhətdən müstəqillikdən sonrakı dil siyasətinin əsas məqsədlərini aşağıdakı şəkildə qeyd edə bilərik:

1. Latin əlifbasına keçməklə milli dili inkişaf etdirmək,
2. Milli dillərin statuslarını yaxşılaşdırmaq,
3. Milli kimliyi inkişaf etdirmək,
4. Milli dildə danışanların sosioloji, siyasi və iqtisadi mövqeyini gücləndirmək və s. (İbrahimov, 2020: 110).

Mərkəzi Asiya respublikaları, ümumiyyətlə siyasi, iqtisadi və mədəni oxşarlıqlarına və ortaq tarixlərinə görə bir bütöv kimi qəbul edilir. Sovet millətlər siyasətinin əsasını təşkil edən dil siyasəti, əhatə dairəsi və ideoloji mahiyyəti baxımından Sovet iqtidarının ən iddialı layihəsi olmuşdur. Mərkəzi Asiyada qurulan sosialist respublikaların dillərinin yeni standartlarını məqsədli şəkildə formalaşdıran gərgin kampaniyalar əlifba dəyişiklikləri əsasında baş vermişdir. Əvvəlcə ərəbcədən latin əlifbasına (1928) və daha sonra kiril əlifbasına keçiddə (1940) məqsəd inkişafı nəzərdə tuturdu, ancaq bu dəyişikliklər əvvəlki ilə yeni sistem arasındakı uçurumu daha dərinləşdirmişdi. “V. İ. Leninin ölümündən sonra de-yure bərabər olan dillər arasında rus dilindən de-fakto rəsmi dil olaraq istifadə edilmişdir” (İbrahimov, 2020:30).

Dil siyasətində mərkəzçilik və çoxluq arasında bərabərlik İ. Stalin dövründə rus dilinin SSRİ-nin yeganə rəsmi olmayan “rəsmi dili”nə çevrilməsi ilə pozulmuşdur.

Sovet dil siyasəti İttifaqın sonuna doğru qarşıdurma xarakteri almağa başlamışdır. Mərkəzi Asiya respublikalarındakı uğursuz “rəngli inqilablar” nəticəsində avtoritar Mərkəzi Asiya liderləri Qərbin demokratikləşmə təzyiqlərinə cavab olaraq Rusiya ilə münasibətləri möhkəmləndirərək mövcud mövqelərini qorumağa çalışdılar. Xarici siyasətini Rusiya əleyhinə quran və ABŞ-la strateji tərəfdaşlığını bu çərçivədə gücləndirən Özbəkistanda baş verən qanlı Andican üsyanından sonra Rusiya istiqamətində kəskin geosiyasi dönüş olmuşdur. Oxşar dəyişiklik Türkmənbaşının ölümündən sonra neytrallıq strategiyasından imtina etməyə başlayan Türkmənistanda da müşahidə olunur. Rusiyaya yaxınlaşma siyasəti Mərkəzi Asiyada mövcud olan siyasi maneələrin aradan qaldırılması və rus dilinin yayılması üçün daha əlverişli mühit yaradır. Bu vəziyyətdə, bir çox mütəxəssisin fikrincə, rus dili siyasi elitanın və kütlənin ortaq dili olaraq qalır və qalmaqda da davam edəcəkdir. “Mərkəzi Asiya həm sovet dövründə, həm də

bu gün dil siyasətinin bir-birinə qarışması baxımından unikal müşahidə və təhlil nümunəsidir” (Özeren, 2019: 107).

“Mərkəzi Asiya ölkələri 2030” strategiyası ilə bağlı Özbəkistan Respublikasında 2019-cu ildə qəbul edilən “Özbək dilinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı”na keçmişdə latın əlifbasına keçilərkən baş verən xətalara yenidən təkrarlanmaması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi xüsusi qeyd olunmuşdur (İbrahimov, 2020:214). Özbəkistanın Türk Şurasına (Türk Kəneşi) təhvilə verilmiş üzv seçilməsi də gələcəkdə Türk dünyasında yerinə yetiriləcək ortaqlıq strateji layihələrdə yer alması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bundan başqa Özbəkistanda latın əlifbasına keçidlə bağlı aparılan siyasəti də xüsusi vurğulamaq istərdik. Qeyd olunan tədbirlər planının mühüm komponentlərindən biri məhz Özbəkistanda latın əlifbasına keçid məsələsi təşkil edir.

2. Özbəkistanda əlifba siyasəti

Qırpaqçanın təsiri altında olan özbək dili qazax türkcəsi ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yaranmışdır. Şimal və cənub qrupları əsas özbək dilini meydana gətirmişdir. Şimal özbək dili ahəng qanunu baxımından sağlamdır. Cənub özbək dilində ahəng qanunu pozulur. İran və tacik dillərinin təsiri az da olsa hiss olunur. Türkməncələşmiş qrup isə oğuz qrupu dillərinin təsirinə üstün olduğu bir qrupdur (Buran, Alkaya, 2013:153).

1930-cu ilə qədər ərəb əlifbası ilə yazılan özbək dilinin yazı dilinin başlanğıcı 1920-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir. 1921-ci ildə Daşkənddə keçirilən Dil və İmla Qurultayında, 1922-ci ildəki Maarif və Mədəniyyət Qurultayında, 1923-cü ildə Buxarada keçirilən Orta Asiya özbəklərinin imla konfransında ərəb əlifbasının islah edilməsi ilə yanaşı, özbək dilindəki bəzi əsas məsələlər də müzakirə olunmuşdur. Bu yığıncaqlarda dilçi alimlər üç əsas fikir üzərində dayanmışlar:

1. Özbək dilində damaq ahənginə diqqət edilməli;
2. Özbək yazı dili damaq ahənginin olmadığı ləhcələr əsas götürülərək yaradılmalı;
3. Damaq ahəngi bəzi sözlərə tətbiq edilməməlidir (Hudayberdiyev, 1998:434-435).

1860-cı illərdə Daşkənd, Səmərqənd, Nəmanqan və Özbəkistanın digər şəhərlərində kitab, jurnal və qəzetlər çap olunmağa başlanır. Ərəb əlifbasının çatışmazlıqları və islahat aparıldığı bu illərdə əlifbaya g hərfinin qarşılığı olan گ, sağur ñ üçün isə گ əlavə edilmişdir. Yenə bu illərdə, başda İsaqخان Turinin “Cami-ül hutut” adlı əsəri (Nəmanqan, 1331-ci il) olmaqla, əlifba, imla məsələləri və yazı tarixi haqqında kitablar çap edilmişdir (İbrahimov, 1972:159).

XX əsrin əvvəllərində Orta Asiyanın bir çox şəhərində mətbəələrin açılması ilə əlaqədar çap edilən kitabların sayı da artmağa başlayır. 1913-cü ildə Daşkənddə V. M. İlin mətbəəsində tatar dili müəllimi İsmayıl Alyaviyin özbək dilinə tərcümə etdiyi “Təcvid” adlı dərs kitabı nəşr edilir. “Quran” əlifbasının 29 hərf və özbək əlifbasının da bu hərflərdən ibarət olduğu qeyd edilir (Şirin, 2006:336).

Özbək dilinə tətbiq edilən ərəb əlifbasından istifadə 1930-cu ildə dayandırılır. Birinci Türkoloji Qurultaydan hələ dörd il əvvəl – 1920-ci ildən etibarən Özbəkistanda “latınçılar” qrupu tərəfindən müdafiə edilməsinə baxmayaraq, latın əlifbasından rəsmi olaraq 1930-cu ildən istifadə edilməyə başlanılır (Kuçkartay, 1999:122).

Özbək dilinin latın əlifbası ilə yazılması fikri ilk dəfə 1921-ci ildə Daşkənddə təşkil olunan Dil və İmla Qurultayında irəli sürülmüşdü. Burada özbək şairi Batu latın əsaslı özbək əlifbası ilə əlaqədar konfransa məruzə təqdim etmişdi. Ancaq onun bu məruzəsi qəbul edilməmişdi. Çünki konfransda iştirak edənlərin əksəriyyəti əlifba dəyişikliyi yox, mövcud ərəb əlifbasının islah edilməsini dəstəkləyirdi (İbrahimov, 2020:208).

Latın əlifbasının özbək dilinə tətbiqi ilə bağlı müzakirələrə 1926-cı ildə yenidən başlanır. Özbəkistan Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Ali Soveti yeni əlifba ilə bağlı hazırlıq işlərini yerinə yetirmək üçün Yeni Əlifba Mərkəzi Komitəsi yaradılır. Komitədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislər digər türk-latın əlifbalarını təhlil edərək yeni özbək-latın əlifbası layihəsi hazırlayırlar.

1929-cu ildə Səmərqənddə Dil və İmla Konfransı keçirilir, A.N. Samoyloviç, L. V. Şerbak, B. Çobanzadə, A. Sagdi, S. Ayni, A. Haşim kimi dilçi alimlərin də iştirak etdikləri bu konfransda 34 hərfdən ibarət özbək-latın əlifbası qəbul edilir.

1934-cü ildə Daşkənddə keçirilən Özbək İmla Məsələləri Konfransında özbək-latın əlifbası yenidən müzakirə edilir və sait səsləri qarşılayan hərflərin sayı 6-ya endirilir. Konfransda qəbul edilən qərarlara istinadən ə hərfinin funksiyası da müəyyən edilir. Eyni yazı qaydasından uzaqlaşmaq məqsədilə e saitinin qarşılığında istifadə edilməyə başlanılır: əlim – elim; acıqlı, alim – alim, bəs – yetərli, bəs, bas – basmaq, sən – sen, san – say, əne – məhz, ana – ana (İbrahimov, 1972:161).

Türk xalqlarının əlifbalarının inkişafı məsələlərinin müzakirə edildiyi Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra Özbəkistan Elmlər Akademiyası S. İ. İbrahimovun rəhbərliyi altında A. A. Abdullayev, A. Usmanov və Z. Magrufodan ibarət bir komitə yaradır. Komitə özbək-kiril əlifbasında islahata ehtiyac olması ilə bağlı yekun qərar qəbul edir və qəbul olunmuş özbək-kiril əlifbasının qüsurları və nöqsanlarını bir neçə başlıq altında göstərir. Biz də əlimizdə olan mənbə materiallarına əsaslanaraq həmin qüsurları və nöqsanları veririk:

– Artıq işarələrin çıxarılması, özbək dilinə xas olan xüsusi səslər üçün yeni hərflərin qəbul edilməsi;

– ɥ hərfinin ɽ hərfləşməsi ilə əvəz edilməsi;

– x hərfinin h hərfi ilə əvəz edilməsi;

– ñ samitinin ɥ hərfi ilə əvəz edilməsi;

– c samitinin ɥ ilə əvəz edilməsi;

– o hərfi həm rus dilindən alınma sözlərdəki o saitini, həm də özbək dilindəki a saitini ifadə etdiyi üçün a hərfinin əlifbaya əlavə edilməsi;

– ərəb mənşəli sözlərdə ɣ (ayn) və (◌) həmməzə işarələrinin qarşılığında ɽ, ɽ işarələrinin əlifbadan çıxarılması və bu səslərin qarşılığında ' (apostrof) işarəsindən istifadə edilməsi;

– e, ë, я, ю hərflərinin özbək-kiril əlifbasından çıxarılması.

1962-ci ildə Almatıda keçirilən SSRİ xalqlarının ədəbi dillərinin inkişaf qaydalarının təhlili konfransında F. Kamalov layihəsini yenidən konfrans iştirakçılarının nəzərinə çatdırır. Bundan sonra özbək-kiril əlifbasının problemləri yenidən gündəliyə gəlir (Gökdağ, 2022:73).

Respublika parlamentinin 31 avqust 1991-ci ildə Özbəkistanın müstəqilliyini elan etməsindən sonra ölkə SSRİ-nin tərkibindən çıxır. Bu dövrdə elmi yığıncaqlarda və mətbuatda latın əlifbasına əsaslanan özbək əlifbası məsələsi müzakirə edilməyə başlanılır. 1991-ci ildə Türkiyənin Mərmərə Universitetində keçirilən Millətlərarası Çağdaş Türk Əlifbaları Simpoziumunda iştirak edən Özbəkistan nümayəndələri Berdiyər Yusupov və Holciqit Sanqulov ölkələrindəki yeni siyasi mərhələdə ərəb əlifbasına da meyillənmənin olacağını qeyd edərək, ən qısa zaman ərzində ortaq türk əlifbasına keçməklə bağlı qərar qəbul edilməsinin vacibliyini vurğulayırlar (Millətlərarası Çağdaş Türk Alfabeləri Sempozyumu, 1992:31).

1993-cü ildə qəbul edilmiş özbək-latın əlifbası üzərində 1995-ci ildə edilən dəyişiklik bu əlifbanı ortaq türk-latın əlifbasından həm uzaqlaşdırmış, həm də əlifbanı qarışıq və istifadə edilməsi çox çətin olan bir vəziyyətə salmışdır (Kocaoğlu, 1999:677).

İngilis-latin əlifbası əsas götürülməklə hazırlanan və 1995-ci ildə qəbul edilən özbək-latin əlifbasına ortaq türk əlifbasında və türk-latin əlifbalarının heç birində yer almayan işarələr daxil edilmişdir. Bu əlifbada, kiril əsaslı əlifbada olduğu kimi, özbək dilinin səs quruluşuna uyğun olmayan işarələr var. Hərflər ardıcılığında Türkiyə türkcəsi yerinə ingilis əlifbasının, hərflərin tələffüzündə isə Qərb dillərinin və rus dilinin əsas götürülməsi, həmçinin h, x, k, q, n kimi samitlərin qalın və incə sıralı sözlər üçün ayrı-ayrı istifadə edilməsi və türkcənin əsas saitlərindən olan ı və ü saitlərini göstərən hərflərin olmaması əsas nöqsanlardır.

Özbək dilinin yeni imla qaydaları “Özbək Tilining İmlo Lugati” (Rahmatullayev, Höjjiyev, Okıtuvçı, Daşkənd, 1997) də özbək-latin əlifbasının yetərsizliyini son dərəcə açıq şəkildə əks etdirir. “Tuzuvchılardan” (Hazırlayanlardan) başlıqlı qısa bir ön sözdən sonra özbək dilinin yeni imla qaydaları fəsillər şəklində sıralanmışdır. Bəzi sözlərin iki ayrı yazılış şəkillərinin verilməsi (adab/adob kimi) özbək dilinin imla qaydalarının hansı şəkildə olmasından xəbər verir (Öztürk, 2001:761-765).

Özbək dilində, əsasən, ərəb, latin və kiril əlifbalarından istifadə olunmuşdur. Özbək ədəbi dili ahəng qanununun pozulduğu fars və tacik dillərinin təsirindəki dialekt və şivələr əsasında yaradılmışdır. 1930-cu ilə qədər ərəb əlifbası ilə yazılan özbək dili 1930-1940-cı illər arasında latin əlifbası ilə yazılmağa başlamışdır. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra başlayan latınlaşma hərəkatına özbəklər də qoşulmuşlar. Qurultaydan 6 il sonra özbək-latin əlifbası rəsmi olaraq qəbul edilmişdir. 10 il istifadə edilən latin əlifbasının yerini Stalin dövründə kiril əlifbası əvəz etmişdir. Özbəkistan müstəqillik əldə etdikdən sonra özbəklər yenidən latin əlifbasına keçmişlər. 1993-cü ildə rəsmiləşən latin əlifbası 1995-ci ildə yenidən dəyişiklik olunmaqla qəbul edilmişdir (İbrahimov, 2018:88).

3. Müstəqillik dövrü dil siyasəti

Özbəkistanda 1989-cu ildə qəbul edilən dil qanunu ilə özbək dili dövlət dili, rus dili isə beynəlxalq ünsiyyət dili hesab olunmuşdur. Digər bir maddə ilə vətəndaşlar tərəfindən tələb edildiyi halda rus dilindən müəyyən yazışma, anlaşma və hüquqi işlərdə istifadəsinə icazə verilmişdir.

“21 oktyabr 1989-cu ildə qəbul olunan “Dövlət dil haqqında” qanunda özbək dili Özbəkistanın dövlət dili olaraq müəyyən edilmiş və bütün ictimaiyyətin dövlət dilinin yüksək səviyyədə öyrənməsi tövsiyə edilmişdi” (Eltazarov, 2017:94).

1990-cı illərdə SSRİ-nin süqutu ilə yeni bir mərhələ başlamış oldu. 30 avqust 1991-ci ildən etibarən türk respublikalarının müstəqilliklərini əldə etməsi ilə əlifba məsələsi yenidən gündəliyə gəldi. Daha əvvəllər də əlifba müzakirə edilmiş, kiril əlifbasından imtina etmək, latin əsaslı yeni əlifba qəbul etmək kimi məsələlər ortaya atılmışdı. 1991-ci ildən etibarən kiril əsaslı özbək əlifbasını dəyişdirmək məqsədi ilə müxtəlif layihələr təklif edilmiş, ciddi müzakirələr aparılmışdır.

Özbəkistanda milli dil və əlifba mövzusunda müzakirələr 1980-ci illərin sonlarında başlamasına baxmayaraq, əlifba dəyişikliyi Sovet İttifaqının dağılmasından sonra həyata keçirilmişdir.

Mərkəzi Asiyanın Sovet ölkələrindən yalnız Özbəkistan nə 1992-ci il konstitusiyasında, nə də qəbul edilmiş dil qanunlarında rus dilinə rəsmi dil və ya etnik qruplar arasındakı ünsiyyət dili statusu vermişdir.

Bunun nəticəsində 2 sentyabr 1993-cü ildə Özbəkistan prezidenti İslam Kərimovun iki maddəlik “Latin əlifbasına əsaslanan özbək əlifbası” (Karimov, 2011:48) fərmanı ilə ölkə rəsmi şəkildə latin əsaslı əlifbaya keçmişdir.

“2 sentyabr 1993-cü il tarixli qanunda əlifba dəyişikliyinə səbəb kimi 1929-1940-cı illər ərzində həyata keçirilən latin əlifbasına keçid prosesinin müsbət təcrübəsinə əsaslanaraq

Özbəkistan respublikasını hərtərəfli inkişafa və dünyaya inteqrasiyaya hazırlamaq üçün lazımı şəraitin formalaşdırılması göstərilmişdir” (Abdieva, 2017:46).

Bu qanuna əsasən latın əsaslı yeni özbək əlifbası “1 yanvar 1996-cı ildə ibtadi təhsildə, birinci sinifdən başlayaraq məktəblərdə tətbiq olunacaqdı” (Tekin, 2008:607). Bu da mərhələli əlifba dəyişikliyi demək idi.

Professor Timur Kocaoğlu 1993-cü ildə qəbul edilən əlifba ilə bağlı qeyd edir: “1993-cü ildə qəbul edilmiş özbək-latın əlifbası üzərində 1995-ci ildə edilən dəyişiklik bu əlifbanı ortaq türk-latın əlifbasından həm uzaqlaşdırmış, həm də əlifbanı qarışıq və istifadəyə yararsız vəziyyətə salmışdır” (Tekin, 2008:607).

5 dekabr 1995-ci ildə qəbul olunan yeni dil qanununda da özbək dili dövlət dili statusunu saxlamışdır. Həmçinin burada Özbəkistan respublikasının bütün vətəndaşlarının ünsiyyət dillərini seçmək hüququna malik olması da qeyd edilmişdir.

Latın əlifbası əsasında hazırlanan və 1995-ci ildə qəbul edilən özbək-latın əlifbasına ortaq türk əlifbasında və türk latın əlifbalarının heç birində yer almayan işarələr daxil edilmişdir. Bu əlifbada kiril əsaslı əlifbada olduğu kimi, özbək dilinin səs quruluşuna uyğun olmayan işarələr də var idi (Özeren, 2018:164).

Məlum olduğu kimi Özbəkistanda 1995-ci ildə həyata keçirilən əlifba dəyişiklikləri Türkmənistandakı əlifba dəyişikliklərinə əks istiqamətində olmuşdur. Türkdilli respublikaların əlifba və yazı sistemlərini geniş şəkildə tədqiq edən professor Hatice Şahin User bununla bağlı qeyd edir: “Türkmənistan və Özbəkistanın kiril əlifbasından latın əlifbasına keçərkən Rusiyanın təsirindən xilas olmağı düşünməklə yanaşı, özlərinə xas latın əlifbası hazırlayaraq Türkiyənin təsirindən uzaq olmağa çalışmışlar” (Şirin, 2006:308).

24 avqust 1995-ci ildə Özbəkistan Respublikası Nazirlər Kabineti “Latin Yazuvige Esaslengen Ozbek Elifbasini Cariy Etis Togriside” qanunu tətbiq etməklə əlaqədar “Özbek Tilining Esasiy İmla Kaidelerini Tasdikleş Hakide” 339 sayılı qərar qəbul etmişdir. Bu qərar dörd maddədən ibarət idi:

1. Özbək dilinin əsas imla (orfoqrafiya) qaydaları təsdiq olunsun.
2. Nazirliklər, nazirliklərə tabe olan qurumlar, yerli özünü idarəetmə orqanları, kütləvi informasiya vasitələri bütün yazışma və fəaliyyətlərində, mətbuatda latın hərflərinin əsas götürüldüyü özbək əlifbasından istifadə etsinlər və qeyd olunan qaydaları tətbiq etsinlər.
3. Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyası, ali, orta və özəl təhsil qurumları, dövlət mətbuat qurumu üç ay ərzində məktəblər üçün özbək dilinin imla, şəxs və yer adları lüğətlərini hazırlasınlar və nəşri ilə bağlı tədbirlər görsünlər.
4. Qeyd olunanların tətbiq olunmasına nəzarət Nazirlər Kabinetinin təhsil, elm, sosial məsələlər və mədəniyyət işləri ilə bağlı qurumlarına tapşırırlar.

21 dekabr 1995-ci ildə Ali Məclis tərəfindən təsdiq edilmiş Özbəkistan Respublikasının “Dövlət dili haqqında” qanunu (yeni redaksiyada) dövlət dili ilə yanaşı, rus və digər milli azlıqların dillərindən həyatın bütün sferalarında istifadə hüququnu özündə əks etdirməklə xalqlararası sülh öz töhfəsini vermişdir. “Özbəkistan Respublikasında” bu qanunun 24-cü maddəsində göstəriləyi kimi, “dövlətə və ya başqa dillərə etinasız və düşmən kimi yanaşmalar qadağandır. “Vətəndaşların ünsiyyət, tərbiyə və təhsildə dil seçmək hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olan şəxslər qanunla müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar” (Murtazayeva, 2017:343).

Qanunun belə geniş miqyasda həyata keçirilməsi, dil problemini digər millətlərin mənafeələrinə xələl gətirmədən həll etməyə imkân verdi.

1995-ci il qanunu ilə əlaqədar 600 nəfərlə sorğu aparan bir araşdırma etnik qrupların Özbəkistandakı dil siyasətinə dair davranışları mövzusunda müəyyən fikir ortaya çıxarır. Buna görə, Özbəkistanda yaşayan hər beş rusdan üçü özbək dilinin yeganə dövlət dili olaraq qəbul olunmasının azsaylıların qanuni haqlarında zidd olduğunu düşünür. Özbəklər və taciklər bu fikirlərlə razı deyillər. “Rusların 58%-i Özbəkistanda özbəklərin digər etnik qruplardan üstün hüquqlara malik olduğunu düşünürlər. Rusların 96%-i, rus dilində danışan digər azlıqların 93%-i özbək dili ilə yanaşı, rus dilinin də dövlət dili olmasını müdafiə edirlər. Özbəklər arasında bu fikirdə olanların göstəricisi 32%-dir. Taciklər arasında rus dilinin dövlət dili olmasını düşüncələrin göstəricisi 39% olduğu halda, tacik dilinin də bu dillərlə rəsmi statusda olmasını istəyənlər 15%, özbəkcə ilə birlikdə yalnız tacik dilinin dövlət dili olmasını istəyənlər isə 11%-dir. Digər tərəfdən taciklər və özbəklər rus dilinə etnik qruplar arası dil statusu verilməsinə qarşı çıxmışlar” (Smith, 1998:202).

Dillə bağlı müəyyənləşdirilmiş qərarların təsiri məsələsində də rus və özbəklərin fikirləri çox fərqlidir. Hər üç özbəkdən biri iş yeri ilə bağlı qərarın iş həyatına müsbət təsir etdiyini düşündüyü halda, rusların 41%-i bundan narahat olduğunu qeyd etmişdir. Özbəklərin yarısından çoxu, taciklərin üçdə biri dillə bağlı qanunların etnik qruplar arasındakı münasibətlərə müsbət təsir etdiyini düşünür. Rusların yarısı və rus dilində danışan digər azlıqların üçdə ikisi bu təsirin yetərsiz olması düşüncəsindədir. Dil qanunlarının respublikadakı mövqelərini zəiflətdiyinə inanmalarına baxmayaraq, özbək dilini bilməyən rusların 70%-i bu dili öyrənmək niyyətində olmadıqlarını bildirmişlər.

1996-cı ildə Özbəksitan Nazirlər Kabineti tərəfindən “Özbəkistan Respublikasının dövlət dili haqqında Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Bu proqram həm dil korpusu, həm də maddi mənbə və baza problemlərini əhatə edirdi. “Proqramda özbək dilinin tədrisi üçün dövlət tərəfindən vəsait ayrılması, maddi və texniki bazanın gücləndirilməsi, əcnəbi dillərdəki elmi yazıları özbək dilinə avtomatik çevirən sistemlərinin qurulması, məktəblərdə özbək dilinə ayrılan dərslərin artırılması kimi məsələlərə yer verilmişdir” (Garibova, 2012:83).

SSRİ-nin süqutundan sonra Özbəkistan dil siyasətində, milli kimlik siyasətinin ön plana çıxdığını görürük. Bu dövrdə özbək milli kimliyini formalaşdıran məsələlərdən biri özbəkçiliyin yenidən formalaşması, digəri isə rus təsirinin azaldılması idi.

2005-ci ildən sonra Özbəkistanın Qərbdən uzaqlaşmasının və yenidən Rusiya ilə yaxınlaşmasının bir nəticəsi olaraq məktəblərdə rus dili dərslərinə geniş yer ayrılır. Beləliklə, rus dili yenidən özbək əhali arasında nüfuz qazanmağa başlamışdır. Ölkədə rus dilindən başqa, ingilis, fransız və türk dili kimi dillərə də maraq artmışdır. Özbəkistanda müxtəlif ölkələrin mədəniyyət mərkəzlərinin fəaliyyətinin xarici mədəniyyətə liberal münasibətin göstəricisi olsa da, bu mərkəzlərlə Özbəkistanda aidiyyəti qurumları arasında müəyyən vaxtlarda problemlər də meydana çıxır. Əlbəttə, burada hökumətin özbək dilinin statusu ilə bağlı fəaliyyətinin uğurlu olması dilə gətirilir. Latın əlifbasının təhsildə tətbiqi ləng getsə də, sosial həyatda və şəhərlərdə bu əlifbadan daha sıx istifadə edilir. Hazırda özbək dili rus dilinə paralel şəkildə etnik qruplar arasındakı ünsiyyət dili funksiyasını yerinə yetirir.

4. Nəticə

Yekun olaraq, bu gün Özbəkistanda dil siyasətinin digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə müqayisədə daha nikbin inkişaf etdiyini söyləyə bilərik. Bu baxımdan Özbəkistanda həyata keçirilən dil siyasətini və mövcud dil situasiyasını bir neçə maddədə xülasə etmək istərdik.

Özbəkistan prezidenti Şövkət Mirziyoyevin 21 oktyabr 2019-cu ildə “Özbək dilinin, dövlət dili kimi nüfuzunu və mövqeyini gücləndirməklə bağlı” Tədbirlər Planı haqqında fərmanı özbək dilinə dövlət tərəfindən verilən dəyərin göstəricisidir. Fərmanda dövlət dilinin qorunmasına, inkişaf etdirilməsinə və bu tədbirlər planından irəli gələn fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsinə nəzarətin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi qeyd olunurdu.

Bu gün Özbəkistanda qarışıq bir əlifbadan istifadə olunur. 1993, 1995 və 2001-ci illərdəki əlifba dəyişikliyi uğursuz hesab edə bilərik. Ancaq dövlətin 2019-cu ildə qəbul etdiyi “Tədbirlər planı”nda keçmişdə latın əlifbasına keçiddə baş verən xətlərin yenidən təkrarlanmaması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi xüsusi qeyd olunmuşdur.

Özbəkistanın 14 sentyabr 2019-cu ildə Türk Dili Danışan Ölkələr Birliyinə – Türk Şurasına (Türk Keneşi) tam hüquqlu üzv seçilməsi gələcəkdə türk dünyasına aid ortaqlayihələrdə yer alması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Özbəkistanın digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə müqayisədə başqa bir üstünlüyü də dövlət qurumlarında digər dillərdən istifadəyə rəsmi qadağa qoyulmasıdır. Bugün Özbəkistanda bütün dövlət qurumlarında rəsmi yazı və ünsiyyət dili özbək dilidir. Bu qərar ilk vaxtlar başqa ölkələrin, xüsusilə Rusiyanın etirazları ilə qarşılasa da dövlətin dillə bağlı mövqeyi dəyişməz qaldı.

Kaynaklar

Abdieva, R. (2017). Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 46.

Buran, A., Alkaya E. (2013). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Eltazarov, J. (2017). *O'zbekistanda 20-Asrda Amalga Oshirilgan Yazuv va Imlo İshlohtlari Tarixindən (Sotsionlingvistik Tahlil)*, Samarqand: Samdu Nashri.

Garibova, J. (2012). *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar - Dil Sorunu ve Yeniden Biçimlenen Kimlikler, Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Gökdağ, B. A. (2022). *Bağımsızlığın 30. yılında Özbekistan'da Dil Uygulamaları*, Prof. Dr. Mehman Musaoğlu Armağanı, Ankara: Bengü Yayınları.

Hudayberdiyev, C. (1998). Özbekçede Ses Uyumunun Yok Edilişi. *Türk Dünyası Derleme Edebiyat Dergisi*, s. 434-435.

İbrahimov S. (1972). Özbekskiy Alfavit ı Voprosı Ego sovershenstvovaniya, Voprosı Sovershenstvovaniya Alfavitov Turkcha Yazıkov SSSR.

İbrahimov, E. (2018). *Türk Xalqlarının Ortaq Əlifba, İmla və Ünsiyyət Dili*. Bakı: Elm və Təhsil.

İbrahimov, E. (2020). Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 50, 99-116.

İbrahimov, E. (2021). Azerbaycan'da Dil Politikalarının Toplumdilbilimsel Paradigmaları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, SUTAD*, Aralık 2020; S. 50, 27-41.

İbrahimov. E. (2020). Rusya Federasiyasının Azsaylı Türk Xalqlarına Qarşı Dil Siyasəti. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*. Y. 4. S. 2., s. 206-222.

Kerimov, İ. (2011). *Özbekistan Na Poroge Dostizheniya Nezavisimosti*. Taşkent: Özbekistan.

Kocaoğlu, T. (1999). Türk Ülkelerinde Latin Alfabesine Geçme Sürecindeki Başlıca Meseleler, *3.Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildiriler Toplusu*, s. 677.

Kuçkartay, İ. (1999). Latin Esaslı Yeni Özbek Alfabesi (Kabul edilmesi ve uygulanması), *Atatürkün Harf Devrimi ve Türk Dünyasında Yansımaları Sempozyumu Bildiriler*

Toplusu, s. 122.

Murtazaeva R. (2017). *Uzbekistan-Unikal'ny Kray Mejnatsional'nogo Soglasiya i Tolerantnocti*. Uzbekistan-Smraba Mira 1 Solasiya: Sv. Mamerialov Konferensii.

Özeren, M. (2018). Dil Kimlik İlişkisi Çerçevesinde Rusya Federasyonundaki Türk Halklarının ve Türk Kehçelerinin Durumu, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 73, s. 163-182.

Özeren, M. (2019). Türk Dünyasında Ortak İmla (Yazım) Sorunu. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*. Y. 3, S. 1, s. 104-121.

Öztürk, R. (2001). Yeni Özbek Alfabesi ile Yayınlanmış Bazı Kitaplar ve Düşündükleri, *Türk Dünyası Derleme Edebiyat Dergisi*, s. 761-765.

Smith, G. (1998). *Nation Building in the Post-Soviet Borderlands*. The Politics of National Identities, New York: Cambridge University Press.

Şahin, E. (2012). *Orta Asya ve Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Dil Politikaları Bağlamında Alfabe Değişimi*, İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları.

Şirin, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tekin, F. (2008). Özbek Türkçesinin Latin Alfabesi Esasındaki İmlasi Üzerine, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Y. 3, S. 6, s. 607.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.